

روان‌کاوی و ادبیات و هنر از فروید تا ژاک دریدا

دکتر علی شریعت کاشانی

پیش‌گفتار

۱۳

بخش نخست (کلیات)

فروید : از ادبیات و هنر و نقد تا روان‌کاوی و مابعدروان‌شناسی

فصل یکم : فروید از استعداد ادبی و هنرشناسانه تا روان‌کاوی کاربردی
 ۲۴
 ۲۴ ۱. آغاز کار و دنباله آن

۳۲ ۲. همجواری ادبیات و هنر در دیدگاه فروید

۳۴ ۳. فروید : از ادبیات و هنر تا مابعدروان‌شناسی

فصل دوم : فروید و نویسندگان

۳۹ ۱. رویداشت فروید به نویسندگان

۴۳ ۲. رویداشت نویسندگان به فروید

فصل سوم : فروید و شاعران

۴۹ ۱. رویداشت فروید به شاعران

۵۵ ۲. رویداشت شاعران به فروید

۵۵ الف. ویستان هیو آدن و فروید

ب. ماریا ریلکه و فروید

۵۶ پ. هیلدا دولیتل و فروید

۵۷ ت. آندره بروتن و فروید

فصل چهارم : فروید، هنر، و هنرمند

۶۱ ۱. رابطه عاطفی فروید با هنر تجسمی و مجموعه هنری خویش

۶۳ ۲. جایگاه شکوه‌مند هنر و هنرمند در دیدگاه فروید

۶۵ ۳. هنر و فرایند تصعید و تعالی‌یابی

۶۷ ۴. معمای تصعید و تعالی‌یابی، نبوغ هنرمند، و فوت و فن هنری

۶۹ ۵. کارکرد روان‌شناختی اثر هنری و بایستگی تفسیرگری

۷۲ ۶. هنرمند و فرد روانی - عصبی

۷۷ ۷. فروید و هنر معاصر

۷۹ ۸. فروید و هنرشناسان خرده‌گیر

فصل پنجم : توضیح بیست واژه و مفهوم فنی
نتیجه‌گیری
منابع و یادداشت‌های بخش نخست

بخش دوم
فروید و نقد داستان

فصل یکم : فروید و ویلهلم یسن : نقد فروید بر داستان *گرادیوا*
یادآوری

۱. چکیده داستان *گرادیوا*
۲. نقد فروید بر داستان
۳. داستان *گرادیوا* و سرگذشت نویسنده آن

فصل دوم : فروید و تئودور ویلهلم هوفمن : نقد فروید بر
داستان *مرد شن‌پاش*

۱. چکیده داستان *مرد شن‌پاش*
 ۲. درنگی در نقد فروید بر داستان *مرد شن‌پاش*
 ۳. بازتاب سرگذشت هوفمن در داستان او
 ۴. سنجش داستان *مرد شن‌پاش* با سه داستان ایرانی
- الف. *مرد شن‌پاش* و قصه سه شاهزاده در مثنوی مولوی
ب. *مرد شن‌پاش* و *عروسک پشت پرده* هدایت
پ. *مرد شن‌پاش* و *بوف کور* هدایت

فصل سوم : فروید، داستایوفسکی، و برادران کارامازوف

۱. نگاهی به برادران کارامازوف و سرگذشت داستایوفسکی
 ۲. فروید و شخصیت داستایوفسکی
 ۳. داستایوفسکی، مسأله صرع، و وسوسه قماربازی
- نتیجه‌گیری
منابع و یادداشت‌های بخش دوم

۸۹
۱۰۲
۱۰۴

بخش سوم
فروید، خیال‌پروری، و شعر و شاعری

فصل یکم : خیال‌پروری، فعالیت هنری، و شعر و شاعری
۱. خیال‌پروری، خواب نیم‌هشیار و شاعری
۲. خیال‌پروری نزد کودک و شاعر : از بازی تا آفرینش‌گری
۳. روان‌کاوی بازی و آفرینش‌گری پس از فروید
۴. خیال‌پروری و آفرینش‌گری در فرهنگ و ادب ایرانی

۱۱۰
۱۱۰
۱۱۳
۱۱۹
۱۲۲

فصل دوم : پی‌گیری رویداشت فروید به شعر و شاعران در آثار فنی او
یادآوری

۱. در کتاب *تعبیر خواب*

الف. از فعالیت خواب و ساز و کارهای آن

تا فعالیت شاعری و پرداخت کنایه، مجاز و استعاره

ب. سمبولیسم خواب و شعر فراواقع‌گرا (سوررئالیست)

پ. نام و نشان شاعران در کتاب *تعبیر خواب*

۲. رویداشت فروید به شعر و شاعران در دیگر آثار فنی او

نتیجه‌گیری

منابع و یادداشت‌های بخش سوم

بخش چهارم

فروید، هنر نمایشی، و نقد نمایشنامه

فصل یکم : سلوک فروید از تجربه بالینی و روان‌درمانه تا نقد هنر نمایشی

فصل دوم : فروید و شکسپیر - نقد فروید بر پنج نمایشنامه شکسپیر

یادآوری

۱. نقد فروید بر نمایشنامه *هاملت*

۲. نقد فروید بر نمایشنامه *مکبث*

۳. نقد فروید بر نمایشنامه *ریچارد سوم*

(*ریچارد سوم* و *آغامحمدخان قاجار*)

۴. نقد فروید بر دو قصه «سه صندوقچه» (در *تاجر ونیزی*)

۱۴۳
۱۴۳
۱۴۶
۱۵۳
۱۵۸
۱۶۰

۳۳۲	فصل دوم : روان‌کاوی و نقد هنر پس از فروید	و «سه دختر- خواهر» (در لیرشاه)
۳۳۲	یادآوری	
۳۳۴	۱. اتو رانک : «سابقه آفرینش گر» و روان‌کاوی هنرمند	فصل سوم : فروید و ایبسن - نقد فروید بر نمایشنامه روسمرس هولم
۳۴۲	۲. ژاک لاکان : مسألة التذاذ و چشم فریبی نقش	یادآوری
۳۴۶	۳. ژاک دریدا : روان‌کاوی و نقد فلسفی هنر	۱. چکیده نمایشنامه
۳۵۷	۴. ژان فرانسوا لیوتار : روان‌کاوی و نقد هنر پس‌نوگرایی (پست مدرن)	۲. نقد فروید بر نمایشنامه
		نتیجه‌گیری
۳۷۳	فصل سوم : روان‌کاوی و فلسفه متن و نوشتار	منابع و یادداشت‌های بخش چهارم
۳۷۳	ژاک دریدا : از روان‌کاوی تا ساخت‌شکنی و نظریه «تفاوت»	
۳۷۳	۱. دریدا، ساخت‌شکنی، و نظریه «تفاوت»	بخش پنجم
۳۸۱	۲. دریدا و روان‌کاوی فروید	فروید و هنر دیداری و تجسمی
۳۸۵	۳. موارد ناراست و مسأله‌زا در رهیافت و دیدگاه دریدا	
۳۹۵	نتیجه‌گیری	فصل یکم : فروید و لئونارد داوینچی
۳۹۷	منابع و یادداشت‌های بخش ششم	یادآوری
	سرگذشت‌ها	۱. سرگذشت زندگانی عاطفی داوینچی
۴۰۳	ترکواتو تاسو	۲. بازتاب سرگذشت عاطفی داوینچی در نقاشی‌های او
۴۰۴	آرنولد تسوایک	۳. سرگذشت فروید و سرگذشت لئونارد داوینچی
۴۰۴	هیلدا دولیتل	
۴۰۵	فریدریش روکرت	فصل دوم : فروید و پیکره موسی اثر میکل آنژ
۴۰۶	آرتور شنیسلر	نتیجه‌گیری
۴۰۷	هاینریش هاینه	منابع و یادداشت‌های بخش پنجم
۴۰۹	تئودور ویلهلم هوفمن	
۴۱۰	ویلهلم ینسن	بخش ششم
		روان‌کاوی و ادبیات و هنر پس از فروید
۴۱۳	نتیجه‌گیری کلی کتاب	فصل یکم : روان‌کاوی و نقد آثار ادبی
		یادآوری
۴۲۱	منابع کتاب	۱. برونو بتلهایم و روان‌کاوی داستان‌های پریان
		۲. دیدیه آنژیو و روان‌کاوی ساموئل بکت
۴۳۱	واژه‌نما	۳. گاستون باشلار، شعر، و روان‌کاوی آتش
		روان‌کاوی و شعر پس از گاستون باشلار
۴۳۷	نام‌نما	

فصل یکم فروید: از استعداد ادبی و هنرشناسانه تا روان‌کاوی کاربردی

۱. آغاز کار و دنباله آن

رویداشت فروید به ادبیات و هنر و آثار خیال‌انگیز، و دل‌بستگی کاستی‌ناپذیر او نسبت به ایر موارد، واقعیتی است که از همان دوره نخست فعالیت پژوهشی و اندیشمندانه وی خود را نشان می‌دهد. این رویداشت و دل‌بستگی در بخش چشمگیری از نوشتارهای او حال و هوای ادبی دمیده است، و در مواردی نیز گوشه‌هایی از آثار مدون سراپا فنی و تخصصی او را به نحوی به دنیای هنر نمایشی و تجسمی در تماس قرار داده است. بازتاب رویداشت فروید به ادبیات و هنر حتا در لابلای نخستین آثار علمی و فنی او به چشم می‌خورد، آثاری که اساساً بر پایه ملاحظات بالینی و در محدوده تخصصی «نظریه روان‌کاوی» به نگارش درآمده‌اند. برای نمونه، او در ۱۸۹۵ در بندی از کتاب *مطالعات درباره هیستری*^(۱) از روال داستان‌وار توصیف‌های بالینی خود یاد می‌کند و به گونه ضمنی بدان می‌بالد. در آن‌جا او با فروتنی (خصلتی که او را در سراسر زندگانی پیوسته همراهی کرده است) این ویژگی ادبی را نه برخاسته از ابتکارات شخصی خود، که وامدار «طبیعت» موضوعات مورد تحلیل و بررسی خویش به‌شمار می‌آورد. منظور موضوعاتی است که عناصر ظریف دنیای درون را به زیر پوشش خود می‌گیرند، و در نتیجه در گزارش‌هایی که «بیماران» از خلوت نفسانی خود به ما می‌رسانند، همچنان که در شیوه نوشتار و توصیف خود روان‌کاو، نشان و اثر برجا می‌نهند.

«من خود در شگفتم از این که [متن نوشتاری] ملاحظات من درباره وضعیت بیماران همچون یک مورد داستان‌وار درمی‌آید و مورد خوانش قرار می‌گیرد، و در آن نشان و اثری از متانت و جدیت [خشک و خشن علمی] که خاص نوشته‌های دانشمندان است به چشم نمی‌خورد. این چیزی است که مرا دلگرم می‌کند، و با خود می‌گویم که این امر بی‌شک برآمده از طبیعت موضوع مورد ملاحظه و مطالعه من است و ربطی به اراده و انتخاب شخصی من ندارد.»^۱

با نگاهی وگرچه کوتاه و گذرا بر مجموعه آثار مدون فروید به‌آسانی می‌توان به تسلط شگفت‌آور او بر گوشه‌های چشمگیری از ادبیات داستانی، نمایشنامه‌ای، و شاعرانه روزگار کهن و نو، و نیز بر قصه‌ها و افسانه‌های عموم‌پسند پی برد. درباره علاقه‌مندی فروید به آثار

ادبی متنوع همین بس که از پاسخ او به یک «همه‌پرسی» ادبی یاد کنیم که در ۱۹۰۷ انجام گرفته است. *ارنست جونز* که از شاگردان برجسته و سرگذشت‌نگار فروید است، شرح می‌دهد که در این سال یک ناشر و کتاب‌فروش سرشناس اتریشی به نام *هوگو هیلر*^(۱) پرسش‌نامه‌ای برای شماری از شخصیت‌های علمی و ادبی می‌فرستد، و از آنان می‌خواهد تا از «ده کتاب خوب» نام ببرند. فروید در پاسخ خود به این پرسش‌نامه نام ده اثر را به ترتیب اهمیت ذکر می‌کند. او آثار *هومر*، *مصیبت‌نامه‌های سوفوکل*، *نمایشنامه فاووست گوته*، *هاملت* و *مکبث شکسپیر* را نام می‌برد و متعلق به شاهکارهای ادبیات جهانی می‌داند. نیز او *بهبشت گمشده جان میلتون* و یک دفتر تغزلی از *هاینریش هاینه* را به نام *کتاب لازار* به عنوان «کتاب‌های مورد پسند» خود معرفی می‌کند، و آثاری چون *برسنگ سپید آتاتول فرانس* و *طرح‌ها* از مارک تواین و چند اثر عامه‌پسند دیگر را در رده «کتاب‌های خوب» جا می‌دهد.^۲ می‌بینیم که در این پاسخ و معرفی هم وسعت دانش ادبی فروید جلوه‌گر است، و هم گونه‌های ادبی بس متنوع که مورد علاقه او بوده‌اند (از تراژدی‌ها و ادبیات فرهنگستانی گرفته تا داستان‌های ساده و عامه‌پسند و غیره). در بخش دوم کتاب خواهیم که او به خوانش آثار نویسندگان دیگر از جمله داستان‌های وهم‌آمیز و فراواقع‌گرا نیز رومی‌آورد، و با جدیت به بررسی تحلیلی برخی از آن‌ها می‌پردازد. نقد و نظریه‌های فروید درباره آن‌چه که به هنر و هنرمند نیز مربوط می‌شود گویای توجه خاص او به عرصه هنر و هنروری است.

با درنگی در مجموعه آثار فروید می‌توان گفت سه چیز توضیح‌دهنده و توجیه‌کننده رویکرد ویژه او به قلمرو ادبیات و هنر و زمینه‌های پیرامونی آن‌ها است.

۱. عشق‌ورزی نسبت به آثار بزرگ خیال‌انگیز و ابتکاری (داستان، نمایشنامه، شعر، و در مواردی هنر تجسمی)، آثاری که فروید زاده خیال‌پروری‌های پویا و آکنده از استعداد تیزنگری و کشف و شهود و گره‌گشایی می‌داند.

۲. بایستگی برگزیدن رهیافتی تازه‌تر و شیوه نگاه و دریافتی نوسرشت و دیگرگونه در برخورد با دنیای ادبیات و هنر. این رهیافت و شیوه همان است که بر پایه نظریه ناخودآگاهی و با در نظر گرفتن فرایندهای نفسانی ناهشیار و نیم‌هشیار اتخاذ می‌شود، و در سایه کارایی و گره‌گشایی پسند‌های که از خود نشان می‌دهد روان‌کاوی فروید را در صف دیگر دانش‌های کاربردی (مانند تاریخ، جامعه‌شناسی، فلسفه، زبان‌شناسی و مردم‌شناسی) درمی‌آورد.

۳. مشغله و وسوسه پیوسته فروید برای یافتن و باز نمودن عناصر روان‌شناختی ناخودآگاه موجود در آثار ادبی و یا هنری به‌طور کل؛ و این مشغله و وسوسه‌ای است که در راستای توانایی بخشیدن به پشتوانه کیفی و نظری (یا غیربالینی) «نظریه روان‌کاوی» به‌پا می‌خیزد، و به‌ویژه به باروری نظرات و داوری‌های اندیشمندانه‌ای می‌انجامد که نام «مابعدروان‌شناسی»^(۲) به خود گرفته‌اند. آثار و علائم این مشغله و وسوسه را از جمله در زمینه تعبیر خواب، و نیز در گفت‌وگوها

1. Hugo Heller (1870-1923)
2. Metapsychology, Métapsychologie

1. Studien über Hysterie (Studies in Hysteria)